

Dan Matei

**Castrele Daciei
după părăsirea lor
de către armata romană**

Editura MEGA
Cluj-Napoca
2021

PRIMĂRIA MUNICIPIULUI TURDA
CONSILIUL LOCAL TURDA

Autorul mulțumește cordial sponsorilor cărora li se datorează apariția acestui volum acum:

Companiei de Apă Arieș

prin domnul director general Bogdan Ionuț Bobic,

MBS Group,
Auto Trust Corporation, prin domnul Alin Popovici,
precum și altor doi sponsori care au dorit să rămână anonimi.

DTP și copertă:
Editura Mega

Redactor:
Iulia Pop

Pe coperta I: Sugestie grafică a limes-ului în zona Flămânda (după TOCILESCO 1900).

© Dan Matei, 2021

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
MATEI, DAN
Castrele Daciei după părăsirea lor de către armata romană / Dan Matei.
– Cluj-Napoca: Mega, 2021
Conține bibliografie
ISBN 978-606-020-345-2
902
94

EDITURA MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS

PREFAȚĂ.....	9
CUVINTE DE ÎNCEPUT	13
1. La disertația doctorală (23.09.2016).....	13
2. La publicare.....	15
CAP. I. CHESTIUNI PREMERGĂTOARE.....	17
I.1. Castele Daciei după părăsirea lor de către armata romană. Asupra problematicei și necesității cercetării ei.....	17
I.2. Stabilirea principiilor de lucru.....	20
I.3. <i>Limes</i> -ul și castelele Daciei. <i>Status</i> -ul cercetării asupra castrelor.....	24
I.4. Cazuri aparte – abordări teoretice.....	33
I.4.1. Caste pe teritoriul viitoarei provincii <i>Dacia</i> înainte de războaiele traiane.....	33
I.4.2. Caste de marș din timpul confruntărilor daco-romane traianice.....	35
I.5. Despre părăsirea castrelor din <i>Dacia</i> . Precizări temporale și starea post-abandon.....	36
I.5.1. Precizări temporale.....	36
I.5.2. Starea post-abandon.....	47
I.6. Asupra analogizării, analogiilor și comparațiilor.....	53
CAP. II. FENOMENUL REUTILIZĂRII FOSTELOR CASTRE ÎN CONTEXTUL LARG AL REUTILIZĂRII POSTROMANE A ELEMENTELOR DE CULTURĂ ROMANĂ.....	61
CAP. III. CASTRE ABANDONATE ȘI REUTILIZAREA LOR CIVILĂ ÎN EPOCA ROMANĂ.....	67
III.1. Pentru început.....	67
III.2. Chestiuni de cercetare și istoriografie.....	69
III.3. Antecedente în vremea Republicii. Cazuri în epoca Principatului dinafara Daciei.....	70
III.4. Asupra regimului legal al castrelor abandonate de către armată în <i>Dacia</i> romană.....	74
III.5. Reutilizări civile ale castrelor abandonate în <i>Dacia</i>	85
III.5.1. Alba Iulia- <i>Vicus Apulum</i> (jud. Alba).....	85
III.5.2. Berzovia- <i>*Berzovia/*Berzobia</i> (jud. Caraș-Severin).....	86
III.5.3. Cășeiu- <i>Samum</i> (jud. Cluj).....	86
III.5.4. Păușa – „Bivolari”/„Poiana Bivolăriei”- <i>Arutela</i> (loc., or. Călimănești, jud. Vâlcea).....	87
III.5.5. Sarmizegetusa- <i>Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i> (jud. Hunedoara).....	87
III.5.6. Schela Cladovei (loc., mun. Drobeta-Turnu Severin, jud. Mehedinți).....	89
III.5.7. Sighișoara (jud. Mureș).....	90

III.5.8. Vărădia (jud. Caraș-Severin).....	91
III.6. O perspectivă asupra problematicei.....	92
CAP. IV. VIAȚA ÎN FOSTELE CASTRE ALE DACIEI DUPĂ RETRAGEREA AURELIANĂ.....	95
IV.1. <i>Suum quique dare</i> – predecesori în tratarea unor aspecte ale tematicii.....	95
IV.2. Evoluția postromană a castrelor în istoriografia străină, cu specială privire asupra celei germane..	104
IV.3. Locuiri și sepulturi postromane în fostele castre din teritoriile transfluviale ale <i>Germaniei Superior</i> și <i>Raetiei</i>	107
IV.4. Viața în fostele castre dacice după evacuarea aureliană și aspecte ale cercetării intervalului din ultimul sfert de veac III – veacul XI.....	110
IV.5. Descoperiri postromane în cuprinsul fostelor castre ale Daciei – cazurile.....	113
IV.5.1. Alba Iulia- <i>Apulum</i> (Gyulafehérvár; Karlsburg/Weißenburg; mun., jud. Alba).....	113
IV.5.3. Brâncovenești- <i>Patridava</i> (Marosvécs; Wetsch; com., jud. Mureș).....	119
IV.5.4. Comolău/Comalău- <i>Cumidava/Comidava</i> (Komolló; Comolău a fost înglobat în satul Reci, com. Reci, jud. Covasna) – „Dealul cetății”/„Várdomb”.....	120
IV.5.5. Gherla (Szamosújvár; Neuschloss; Armenopolis; jud. Cluj).....	123
IV.5.6. Gilău- <i>Ulpianum?</i> (Gyalu; Julmarkt/Jalmarkt; jud. Cluj).....	125
IV.5.8. Răcarii de Jos (fost Răcari)- <i>Amutrium/Amutria?</i> (com. Brădești, jud. Dolj).....	128
IV.5.8. Râșnov- <i>Cumidava</i> (Rosenau; jud. Brașov) – „Grădiște”/„Erdenburg”/„Eulenburg” /„Orlenburg”.....	135
IV.5.9. Românași- <i>Largiana</i> (jud. Sălaj).....	135
IV.5.10. Romita/Brusturi- <i>Certiae</i> (Romlott; com. Românași/com. Creaca, jud. Sălaj).....	136
IV.5.11. Sărățeni- <i>Carsidava?</i> (Sóvárard; sat, com. Sărățeni, jud. Mureș).....	136
IV.5.12. Turda- <i>Potaissa</i> (Torda, Thorenburg; mun., jud. Cluj) – „Cetate”/„Dealul cetății”/„Dealul viilor”.....	138
IV.5.13. Vețel-Mintia – <i>Micia</i> (Veczel; com. Vețel-Mintia, jud. Hunedoara).....	156
IV.6. Descoperiri postromane în cuprinsul fostelor castre ale Daciei – cazuri nesigure.....	160
IV.6.1. Bologa- <i>Rucconium?</i> (com. Poieni, jud. Cluj) – „Cetate”/„Grădiște”.....	160
IV.6.2. Câmpulung-Muscel – Pescăreasa („Jidova”) (jud. Argeș).....	160
IV.6.3. Feldioara (jud. Brașov) – „Cetățuia”/„Cetățea”/„Pe cetățea”.....	161
IV.6.4. Ibănești (Libánfalva, jud. Mureș) – „Cetățuia mică”.....	161
IV.6.5. Ilișua- <i>Arcobara/Arcobadara</i> (Alsóilosva, Illischau; com. Uriu, jud. Bistrița-Năsăud).....	161
IV.6.6. Olteni (Oltszem, Altzen; com. Bodoc, jud. Covasna).....	164
IV.6.7. Orheiul Bistriței (Óvárhely, Burghalle; com. Cetate, jud. Bistrița-Năsăud).....	164
IV. 7. Reutilizare postromană ori fortificație romană târzie? – cazul de la Jupa- <i>Tibiscum</i>	165
IV.8. Un studiu de caz – Slăveni.....	168
IV.9. Viața în fostele castre ale Daciei după retragerea aureliană – un bilanț.....	169
CAP. V. FOSTELE CASTRE ROMANE DIN DACIA ÎN EVUL MEDIU „PLIN” ȘI TARDIV.....	185
V. 1. Asupra problematicei și scrisului istoric dedicat ei.....	185
V. 2. Cazurile.....	188
V.2.1. Alba Iulia (jud. Alba).....	188
V.2.2. Câmpulung-Muscel – Pescăreasa („Jidova”) (jud. Argeș).....	189
V.2.3. Copăceni (jud. Vâlcea).....	189
V.2.4. Drobeta-Turnu Severin (jud. Mehedinți).....	189

V.2.5. Romita/Brusturi (com. Românași/com. Creaca, jud. Sălaj).....	190
V.2.6. Turda (jud. Cluj).....	190
V.2.7. Olteni (jud. Covasna).....	191
V.2.8. Răcarii de Jos (com. Brădești, jud. Dolj).....	191
V.2.9. Râșnov (jud. Brașov).....	191
V.3. Excurs: Reutilizarea medievală a structurilor fostelor fortificații romane-târzii/bizantine de pe linia Dunării – segmentul corespunzător fostei provincii <i>Dacia</i>	191
V.3.1. Ostrovul (Insula) Banului/Golu (sat Gura Văii, jud. Mehedinți).....	192
V.3.2. Gornea (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin).....	192
V.3.3. Celei (încadrat acum în or. Corabia, jud. Olt).....	192
 CAP. VI. PREMISE ARHEOLOGICE – CONCLUZII ISTORICE.....	193
 CAP. VII. ABREVIERI BIBLIOGRAFICE.....	195
 CAP. VIII. ABSTRACT.....	259
Chapter I.1. The <i>castra</i> of <i>Dacia</i> subsequent their abandonment by the Roman army. On the topic and necessity of research.....	259
From Chapter III. Abandoned <i>castra</i> and their civil reuse during the Roman period	261
From Chapter IV. Living in the former <i>castra</i> of <i>Dacia</i> after Aurelian’s withdrawal	263
From Chapter V. Former Roman <i>castra</i> of <i>Dacia</i> during the “full” and Late Middle Ages	269
Chapter VI. Archaeological premises – historical conclusions	270
 CAP. VII. PLANȘE.....	273

PREFAȚĂ

Arheologia și istoria militară a Daciei romane au fost privilegiate de cercetarea românească, fiindcă domeniul e vast și productiv. Un specific al provinciei a fost armata numeroasă (pe la anul 200, aproximativ 12–13% din armata Imperiului roman staționa în Dacia), prin urmare, militarii – singurul corp socio-profesional salariat, cu venituri fixe și regulate – dădeau tonul în cele mai variate aspecte ale vieții și civilizației romane. Primii „romani” din Dacia sunt militarii, primele vetre de romanizare sunt castrele, primii constructori și producători sunt soldații romani, curând secondăți de coloniști. Adusă astfel, civilizația romană a avut toate avantajele și toate neajunsurile grabei. Firește, un „aer cazon” plutește în Dacia, învăluind formele și rezultatele economiei, ale vieții sociale, ale expresiilor cultural-artistice și chiar lingvistice. Cercetarea arheologică îndelungată a castrelor, cu metodă și răbdare, alături de cea a orașelor (mai puțin intensă), descoperă neîncetat mărturiile acestei civilizații.

Alături de sutele (miile) de articole, studii și cărți despre castrele provinciei, subiectul cărții de față a rămas netratat până acum la acest nivel în România. Sunt două segmente cronologice abordate: a) ce se întâmplă cu castrele din care au plecat trupele în timpul existenței provinciei romane; b) soarta castrelor după abandonarea provinciei Dacia.

Metodologia autorului atestă un cercetător onest și dubitativ, care nu încearcă să aducă argumente de calitate îndoielnică doar pentru a-și suplimenta repertoriul de fapte și descoperiri. Are dreptate să departajeze vestigii arheologice izolate de o locuire reală într-un castru abandonat de armată. Autorul cunoaște bine rezultatele arheologice din Dacia. Este tratată situația castrelor (inclusiv a prezumtivelor castre de pământ ridicate pe teritoriul viitoarei provincii înainte de Traian, în epocă domitianică, ca și a castrelor de marș traianice) de la întemeiere la părăsire, a limesului și a sistemului defensiv al provinciei. Drumurile pe care erau situate castrele au fost un element propice relocuirii lor, chiar temporare. În Evul Mediu se constată dezvoltarea unor localități de-a lungul fostelor drumuri romane, în absența cărora locuitorii erau constrânși la multe luni din an la imposibilitatea deplasărilor. Autorul cunoaște bine și ceea ce s-a scris în literatura străină despre situația castrelor abandonate în alte provincii și problemele teoretice ridicate de acest subiect dificil, utilizând fructuos situațiile analoge, mai ales de pe limesul germano-raetic.

Despre starea castrelor romane din Dacia după abandonarea provinciei s-au făcut mențiuni în lucrări de sinteză, ori foarte sumare și punctuale prezentări de către arheologi. Despre eventuala folosire de civili a castrelor abandonate de armată în timpul provinciei s-a scris încă mai puțin. Ne aflăm în fața primei lucrări care abordează frontal și total subiectul.

Cele mai bune locuri de cercetat pentru primul palier cronologic sunt acelea unde știm cu precizie că momentul abandonării unui castru se face înaintea părăsirii întregii provincii, de pildă la Berzovia, Vărădia și Surducul Mare. Firește, aceste foste castre nu mai pot fi considerate teritoriu în provincie după Hadrian. Dificultatea demersului rezidă în faptul că pentru a documenta o locuire civilă în epoca romană în castre abandonate de armată ar fi utile descoperiri cu datare cât mai clară. Ori, dimpotrivă, materialele arheologice frecvente sunt resturile ceramice, adică tocmai artefactele pentru care în Dacia cronologia e imprecisă. În alte provincii romane se cunosc castre care, deși abandonate de trupe, au rămas în folosința armatei, cu diverse destinații, printre care și acea de

bază de aprovizionare, depozit etc., ori care au fost ulterior reocupate de trupe. Cât privește relocuirea civilă, exemplele din Imperiul roman nu lipsesc, începând cu fundarea unor colonii pe terenul ce anterior fusese castru. Pentru Dacia, în cea mai controversată situație similară, cea de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, autorul acceptă – cu dreptate, după părerea noastră – originea castrensă a orașului. Descoperiri care ar putea susține locuirea civilă post-militară în timpul provinciei există în castrele de la Sighișoara, Vărădia (cu semne de întrebare), Berzovia, Schela Cladovei (nesigur), un vicus Apulum peste castrul de pământ al Legiunii I Adiutrix (nesigur), Cășei (peste primul castru de scurtă durată), Bivolari (incert).

Desigur, se ridică întrebarea dacă e vorba doar de preluarea unui teren, ori de reutilizarea unor construcții și instalații din fostul castru. Există situații clare din punct de vedere arheologic, când instalațiile militare sunt reutilizate de civili (de exemplu, termele de la Walheim ori *villae rusticae* peste castre mici din Germania și Raetia). În vremea concentrărilor de trupe de pe la 260 și anii următori, castrele părăsite nu puteau fi ocupate de civilii din provincie ori de alții. Ele erau în continuare ale armatei. Firește că la acest aspect, cunoașterea situației juridice a unor castre părăsite de armată în vremea stăpânirii romane, în Dacia și aiurea în Imperiul Roman, ar putea da un răspuns fără echivoc cu privire la posibilitatea locuirii lor definitiv ori temporar de civili. Dacă în castrul legionar din Turda a sosit în acea vreme *ala I Batavorum milliaria*, nu este de crezut că anteriorul ei sediu de la Războieni ar fi fost lăsat la dispoziția oricui. Dacia nu oferă nici un fel de document în privința situației juridice a unui fost castru și a teritoriului său economic, felul în care a reintrat în *ager publicus*, cum a fost permisă utilizarea sa doar de comunități și instituții ale statului, sau a putut intra chiar în proprietate privată. Iar literatura de specialitate pentru alte provincii e plină de aserțiuni contradictorii. Mai presus de toate, dat fiind că în numeroase cazuri din Dacia folosirea civilă a unui castru abandonat se rezumă la o modestă locuință ori instalație, ne putem întreba dacă situația legală a terenului era cunoscută și respectată de civili, dacă autoritatea putea controla și dacă i se părea că merită efortul de a controla. Una este întemeierea de către împărat a unei *colonia* peste un fost castru și altceva este așezarea – mai mult ori mai puțin temporară – a unor familii sărace, față de care se puteau închide ochii, ori nici măcar să se bage de seamă.

Mai bine documentată (ori, mai corect spus – *mai mult căutată* – de arheologi și istorici) este perioada de după abandonarea provinciei. Cel mai cercetat interval a fost primul veac postroman, străduința fiind dirijată de ideea continuității populației daco-romane în fosta provincie. Autorul întreprinde o trecere în revistă a istoriografiei românești a problemei, urmată de expunerea concluziilor istoriografiei străine privind alte provincii romane. Descoperiri postromane s-au făcut în castrele de la Apulum (cel mai important loc de cercetat în această privință, cu cele mai numeroase descoperiri), Bologna (nesigur), Brâncovenești, Câmpulung (nesigur), Comalău, Feldioara (incert), Gherla (incert), Gilău (grup de daci așezat în castru de pe la sfârșitul secolului III?), Ibănești (nesigur), Ilișua (incert), Olteni (nesigur), Orheiul Bistriței (nesigur), Răcari, Râșnov, Românași (incert), Romita (nesigur), Sărățeni, Turda, Vețel. La acestea autorul adaugă și alte cazuri incerte, oprindu-se mai pe larg asupra situațiilor de la Jupa-Tibiscum și Slăveni.

Analizând toate aceste descoperiri autorul face delimitări, pe bună dreptate, între situațiile care ar putea revela o locuire de mai lungă durată, cu reutilizarea instalațiilor castrense, de cele care documentează o așezare temporară și restrânsă. Rezervele sale sunt întotdeauna pertinente (vezi, în acest sens, cazurile de la Bologna, Gherla, Românași, Romita). Etnia celor care au „locuit” fostele castre este o problemă spinoasă, de care autorul e conștient. Prezența populației romanice este cel mai dificil de pus în evidență. Nu ne ajută în acest sens nici ceramica, nici artefacte cu caracter supraetnic, precum fibulele cu butoni în forma bulbilor de ceapă. Într-o mică măsură poate fi revelatoare circulația monedei mărunte de bronz în secolul IV și deloc circulația monedei de aur în secolele V și VI. Alte grupuri etnice – mai ales gepizii – sunt mult mai ușor recognoscibile în temeiul unor artefacte specifice. Concluzia autorului e corectă: nu există în castre nici un complex arheologic care să poată fi atribuit cu certitudine romanilor în ultimul sfert al sec. III și în sec. IV. Locuirea acestora continua

mai cu seamă în fostele spații civile. Situațiile arheologice, mai cu seamă din castrele legionare de la Apulum și Potaissa, cu un număr mai mare de repere, confirmă această concluzie. În timp ce urmele din sec. IV în castrul turdean sunt cu totul nesigure, cercetările din ultimele două decenii scot tot mai mult la iveală o locuire mai târzie (sec. V-VI) aparținând gepizilor. Aserțiunea noastră din 1980 cu privire la imposibilitatea reutilizării castrului legionar potaissens de către populația civilă romanică nu a fost contrazisă de nici o descoperire din cele patru decenii scurse de atunci.

Dezbaterea stării castrelor romane în Evul Mediu ia în considerare în primul rând cele observate la Apulum. Castrul de acolo a devenit cetate medievală, tot mai numeroase descoperiri din ultimii ani confirmând aceasta. Situația e singulară, dar perfect explicabilă, căci Alba Iulia a devenit capitala voievodatului, apoi a principatului, având nevoie de o cetate încă din secolul XI; la Potaissa refolosirea ca fortificație este doar presupusă, orașul medieval (până prin secolul XV) fiind neînsemnat. O refolosire „militară” este nesigură în alte cazuri (Câmpulung, Copăceni, Romita, Olteni, Răcari, Râșnov). O situație clară este la Drobeta, unde – ca și la Miltenberg – un colț al castrului devine fortificație medievală, în jurul turnului reutilizat (și foarte discutabil conservat în ultimii ani).

Urmarea unor cercetări aprofundate, Dan Matei ne-a dat o carte inedită în peisajul istoriografic românesc. Ea ne arată nivelul cercetării arheologice a castrelor, mai ales al problematicii puse aici în discuție: ce se întâmplă cu fostele castre golite de armata romană? Departe de a merge pe căi bătătorite și de a respecta aserțiuni înstăpânite în istoriografia românească, autorul a preferat o cercetare sinceră, neferindu-se de întrebări și răspunsuri pe alocuri incomode.

Prof. dr. Mihai Bărbulescu,
membru corespondent al Academiei Române